

متون طب سنتی به زبان شعر

حسن منتصب مجابی^۱

چکیده: استفاده از شعر در بعضی متون علمی از جمله طب سنتی یادگیری را سریع تر و استفاده هموم مردم را از آن بیشتر می‌کند. به هجرت دیگر، شعر فارسی همچون نثر، توانایی خود را به‌عنوان زبان علمی در گذشته نشان داده است. در مقاله حاضر ۱۷۱ اثر که در موضوع طب سنتی به شعر سروده شده و نویسنده این سطور توانسته است اطلاعاتی دربارهٔ آنها از منابع گوناگون به‌ویژه الدررمة پیدا کند، معرفی شده‌اند.

کلیدواژه‌ها: طب سنتی، پزشکی، شعر، زبان فارسی

مقدمه

پایه‌گذاری و توسعه علم پزشکی در تمدن اسلامی است. مقاله حاضر که عمدتاً از دو تحقیق مذکور برگرفته شده، به معرفی آن دسته از تألیفات طبیبی پزشکان شیعه می‌پردازد که به زبان شعری سروده شده است.

در مهرماه ۱۳۷۱ "کنگره بین‌المللی تاریخ پزشکی در اسلام و ایران" در دانشگاه تهران برگزار شد. کتابشناسی طب سنتی دانشمندان شیعه طرحی پژوهشی بود که با بررسی دقیق اثر ارزشمند الدررمة الی تصانیف الشیعه و استخراج حدود ۸۵۰ عنوان متن پزشکی دانشمندان شیعه از آن و ترجمه به فارسی در دانشگاه رازی انجام شد. چند سال بعد تحقیق دیگری با نام بررسی متون طب شیعه در تاریخ پزشکی در دانشگاه رازی توسط نگارنده انجام شد که نتیجه آن یافته‌هایی جالب و تازه دربارهٔ نقش بسیار مهم شیعیان در

متون طب سنتی به زبان شعر

یکی از ویژگی‌های زبان شعری یادگیری سریع‌تر و استفاده بیشتر عموم از آن است. طب سنتی، علمی مردمی بود و به همه طبقات از دانشمندان طراز اول تا

۱. عضو هیئت علمی دانشگاه رازی کرمانشاه

فراوان می‌باشد. دکتر براون^۱ دربارهٔ این پزشکان شاعر می‌گوید: «اکثر پزشکان نامدار دورهٔ صفویه افراد فوق‌العاده تحصیل‌کرده‌ای بودند. جای تعجب نیست وقتی می‌بینیم که اغلب ایشان شاعر نیز بوده‌اند و اگر بخواهیم تحت عنوان کلی پزشکان شاعر مطلبی بنویسیم باید همهٔ آنها را نام ببریم» (۱۳۸:۳).

«دانشمندان اسلامی برای آسانی در یادگیری و سهولت در حفظ، علوم مختلف را به نظم در آورده‌اند که معروف‌ترین آنها الفیه ابن مالک در علم نحو است و بحر رجز را برای این امر بر می‌گزینند که روان‌تر است برای یادگیری و حفظ و نقل؛ از این روی است که این منظومه‌های علمی را آرجوزه می‌خوانند. مشهورترین اثر منظوم در علم پزشکی آرجوزه ابن‌سینا است (۸: مقدمه، ص ۳۰).

تعداد زیادی از پزشکان شیعه همچون بوعلی، شاعر نیز بوده‌اند و متون طبّی بسیاری از آنان به زبان فارسی یا عربی به یادگار مانده است. به‌طور کلی شیعیان با هر نوع تخصصی در علوم مختلف، به دست داشتن در ادب شهرت داشته‌اند. به‌طوری‌که مرحوم آقا بزرگ تهرانی در کتابشناسی ارزشمند خود، الفریعه، در این باره مطلبی آورده است که ترجمهٔ فارسی آن چنین است:

«مَثَل رَایحِ تا قَرْنِ چِهارمِ اینِ بودِ «آیا ادیبی
غیرشِعی دیدهای؟»، در قرن هفتم این خلکان در شرح
حال علی‌بن جَهم (۳۸۶:۱) می‌گوید: «یا وجود اهل
سنت بودندش، دارای طبع و توان شعر سرودن است و
این بدان معنا است که امثال علی‌بن جَهم اندک هستند»

مردم کوچک و بازار تعلق داشت و به همین دلیل از زبان شعر برای تعلیم آن استفاده می‌کردند. «شعار کتب مزبور، به‌طور کلی به قدری ساده هستند که خیلی راحت و سریع می‌توان آنها را به‌خاطر سپرد و حفظ کرد و هر خواننده‌ای با مطالعهٔ آنها فوراً یک سری اطلاعات سطحی از بیماری‌های مختلف پیدا می‌کند، و هر کس می‌تواند در یکی از آنها شعری را بیابد که مضمون آن بیش و کم منطبق با حال و احوال خودش باشد. در آخر یک چنین اشعاری چند دستور درمانی نیز داده شده است و خواننده می‌تواند پس از مطالعهٔ آن به عطاری سرگذر مراجعه کرده و با داروهای گفته شده در کتاب مراجعه کند. این کتب برای مردم دورهٔ صفویه درست نظیر کتاب‌هایی می‌باشند که امروزه تحت عنوانی نظیر پزشک خانواده و هرکس می‌تواند پزشک خود باشد و غیره چاپ و منتشر می‌شوند» (۱۳۳:۳-۱۳۴). عصر صفویه عصر تحولات مثبت است. با از میان رفتن جؤ اختناق و تعصب شدید علیه شیعیان در این دوران، نه تنها علوم بسیار در ایران - و حتی در هند که تحت تأثیر ایران قرار داشت - رونق و تجدید حیات یافت و از انحصار طبقه‌ای خاص خارج شد، بلکه دانشمندان شیعه کوشش کردند تا علم خود را در دسترس همهٔ اقشار جامعه و عموم مردم قرار دهند. به همین سبب است که به زبان فارسی و زبان سادهٔ شعر که از مهم‌ترین ابزار انتقال دانش در میان مردم عادی ایران بود، توجه می‌شود و علمای بزرگ، همچون علامه مجلسی، کتاب‌های ارزنده‌ای دربارهٔ دین اسلام و معارف شیعه به زبان فارسی ساده و روان می‌نویسند و نوشتن کتاب‌های علمی دیگر به فارسی - همچون متون پزشکی - رواج

1. Edward Brown

(۲: ج ۲۴، ص ۱۵۴، ش ۷۹۴).

۲. گرجوزه فی فضائل الرمان. بحر العلوم طباطبائی.

عربی، قرن ۱۳.

۵. اساکى. شهاب‌الدین بن عبدالکریم. قرن ۸.

۶. ترویج الأرواح. حکیم‌الدین محمود تبریزی.

۷. التعليقات الطیبة. سیدمحمد ابلاقی. عربی، قرن ۱۵.

۸. جامع الفوائد. یوسف بن محمد هروی. فارسی،

قرن ۱۰، چاپ هند و چاپ ایران در قرن ۱۳.

۹. چوب چینی. مسیح مهندی؟ به فارسی، قرن ۱۱.

۱۰. الرزق الحسن. محمدحسن نائینی. قرن ۱۴.

۱۱. رسالة فی الادویة المسفرة للعین میرزا

عبدالرزاق همدانی. فارسی، قرن ۱۴.

۱۲. سنة ضرورية. یوسف بن محمد هروی. به

فارسی، قرن ۱۰، چاپ قرن ۱۴ در هند.

۱۳. الشافية. شیخ محمد خلیلی. قرن ۱۴.

۱۴. شافية الامراض. سیدمحمد علی هبة‌الدین

شهرستانی. عربی، قرن ۱۴.

۱۵. شفاء‌المرض یا شفاء‌المرضا یا شفاء الرجال.

شهاب‌الدین بن عبدالکریم. قرن ۸.

۱۶. طب الائمة. سیدعبدالله بن محمدرضا

شیرحسینی حلی. قرن ۱۳.

۱۷. الطب المرسوم. سیدعبدالله بن محمدرضا

شیرحسینی حلی. قرن ۱۳.

۱۸. طب منظوم. عادل شیرازی. قرن ۱۳؟

۱۹. طب منظوم. حافظ الصحة حکیم عبدالله یزدی.

فارسی، قرن ۱۴؟

۲۰. طب یوسفی. یوسف بن محمد هروی. فارسی،

۱. این کتاب به چاپ رسیده است.

گرچه برلون دربارهٔ متون پزشکی به زبان شعر می‌نویسد: "متأسفانه تعداد قابل ملاحظه‌ای از کتبی که به این صورت تدوین شده بودند از بین رفته است (۱۲۹:۳)". "معجم الالباء الالطباء"^۱ که کتابی در دو جلد و به زبان عربی است به شرح زندگی و آثار حدود ۲۳۱ شاعر عرب و ایرانی، که به زبان عربی شعر سروده و پزشک بوده‌اند و یا تألیف پزشکی آنان به شعر است، پرداخته و آنها را معرفی کرده است. با این وجود شاید تا این زمان، فهرست کامل متون به جای ماندهٔ طبی به زبان شعری هنوز گردآوری و منتشر نشده باشد. بدین جهت با بررسی آثار پزشکی شیعیان در حدود ۷۱ اثر به زبان شعر استخراج گردید که فهرست آنها در اینجا ارائه می‌گردد. هر چند تعداد واقعی این آثار قطعاً بیشتر است. علی‌رغم چنین زبان علمی پرمایه‌ای در زمینهٔ پزشکی که قرن‌ها مورد استفادهٔ فارسی‌زبانان ایران و هند و برخی کشورهای همجوار بود و پزشکان بسیاری که از شعر فارسی برای بیان مطالب علمی خود بهره بردند؛ کتاب‌های پزشکی امروز، و از این همان زبان و پزشکان، آکنده از واژه‌های غیرفارسی و بیگانه است که همچون سیلی از غرب سرازیر شده‌اند.

فهرست آثار پزشکی به زبان شعر

۱. الادویة المسفرة. یوسف بن محمد هروی.

فارسی، قرن ۱۰.

۲. گرجوزه فی الطب. میرزا محمد حسن بن

زین‌العابدین سبزواری. عربی، قرن ۱۳.

۳. گرجوزه فی المعجزات. بوعلی سینا. عربی، قرن ۵.

- قرن ۱۰، چاپ قرن ۱۳ دو هند.
۲۱. فرهنگ هندی به فارسی. یوسف بن محمد هروی. فارسی و هندی، قرن ۱۰.
۲۲. فوائد الانسان. درویش دوائی شیرازی. به فارسی، قرن ۱۱.
۲۳. فوائد یوسفیه. یوسف بن محمد هروی. فارسی، قرن ۱۰، چاپ قرن ۱۳ در ایران.
۲۴. قصیده حفظ الصحة. یوسف بن محمد هروی. فارسی، قرن ۱۰.
۲۵. قصیده فی اسماء الادویة المفردة. یوسف بن محمد هروی. قرن ۱۰.
۲۶. کتاب الابدال. محمد بن زکریای رازی. عربی، قرن ۴.
۲۷. کلیات الطب. شیخ مهذب الدین احمد بن عبدالرضا. قرن ۱۱.
۲۸. کلیات الطب. ملک الاطباء محمد تقی مشهور به آقا بابا شیرازی. فارسی، تألیف و چاپ قرن ۱۳ در ایران.
۲۹. کنز الاستها. ابواسحق احمد، معروف به بسحاق اطعمه. فارسی، قرن ۹، چاپ قرن ۱۳ در ایران و قرن ۱۴ در اسلامبول.
۳۰. مآکول و مشروب. یوسف بن محمد هروی. فارسی، قرن ۱۰.
۳۱. مثنوی حفظ الصحة. عادل شیرازی. ترجمه به فارسی، تحریر قرن ۱۳.
۳۲. مثنوی دژ منظوم در اشرف علوم. شمس الدین محمد بن حسن جرجانی. فارسی، تحریر قرن ۱۰.
۳۳. مثنوی ده باب. میرزا احمد نقیب شیرازی. فارسی، قرن ۱۴.
۳۴. مثنوی شفاء المریض. شهاب الدین بن عبدالکریم. فارسی، قرن ۸.
۳۵. مثنوی طب لقمانی. فارسی.
۳۶. مثنوی طب منظوم. کاظم تبریزی. قرن ۱۴؟
۳۷. مثنوی طب منظوم. شهاب الدین کازرونی. فارسی، تحریر قرن ۱۲.
۳۸. مثنوی طب منظوم. مجدالدین طیب. فارسی.
۳۹. مثنوی طب منظوم. به فارسی، تحریر قرن ۱۱.
۴۰. مثنوی طب منظوم. به فارسی، تحریر قرن ۱۳.
۴۱. مثنوی طب منظوم. شیرازی؟ به فارسی، تحریر قرن ۱۳.
۴۲. مثنوی طب نامه. خسرو بن معین. به فارسی، تحریر قرن ۸.
۴۳. مثنوی طبیة. ضیائی. تحریر قرن ۹.
۴۴. مثنوی عنوان. عبدالکریم حکیم. فارسی، قرن ۱۴ در ایران.
۴۵. مثنوی فی اختلاجات الاعضاء. بدرالدین جاجرمی؟ قرن ۷.
۴۶. مجموعه الادعية و الادویة المجرية و مجالس منبریه و غیرها. میرزا عبدالرزاق محدث همدانی. فارسی، قرن ۱۴.
۴۷. مفرح القوام یا المفرح القوامیه. میرزا قوام الدین محمد بن محمد مهدی حسینی سیفی قزوینی. قرن ۱۲.
۴۸. مقاله فی معالجه الاطفال. بوعلی سینا. قرن ۵.
۴۹. منظومه بانامه. حکیم ابوعلی (شیخ ابوعلی حکیم؟). فارسی، قرن ۶.
۵۰. منظومه برزوانامه. عطائی. فارسی، تحریر قرن ۱۲.

۵۳. منظومه فی معرفة الجنین و تکوین الانسان. تحریر قرن ۹.
۵۴. منظومه کفایة المرئاض فی علم الایواء و الانباض.
۵۵. منظومه متمم تحریر قرن ۱۱.
۵۶. منظومه نظام صحت. علی بن محمد بنا پناهی. عربی، قرن ۹.
۵۷. منفعات و مضرت مأکولات. فارسی، تحریر قرن ۱۰.
۵۸. التنبیة. یوسف بن محمد هروی. فارسی، قرن ۱۰.
۵۹. نصاب طبیة. بوعلی سینا؟ عربی، قرن ۵.
۷۰. الوبائیة. شاطر رجب خراسانی. فارسی، تألیف و چاپ قرن ۱۲.
۷۱. یوسفیة. یوسف بن محمد هروی. فارسی، قرن ۱۰.

چگونگی آغاز و شروع این متون

آثار پزشکی سنتی بیشتر با نام خداوند و ذکر صفات او شروع می‌گردد و آن دسته از متون که به زبان شعراست نیز، نام توصیف و تمجید خداوند را قبل از شروع مطالب به صورت نثر و یا شعر در بردارند. برای نمونه در اینجا به مواردی از ابیات آغازین این آثار - که با ذکر شماره ردیف آنها در فهرست یاد شده مشخص شده‌اند - اشاره می‌کنیم:

الواهبُ الیَّهِ الصَّحَّةُ و المَعافی
 اذ کَرَّ ما جَرَّتْ فی طُولِ الزَّمانِ
 لِکُلِّ عَمام و لِکُلِّ عَاصِ
 بِرَأی عَینِ مَن رَأه یَعلم
 اتل للذاک سورۃ الرحمان
 اجملہ طَوراً و طَوراً فصله

۵۱. منظومه تجریه نامه. ابن سینا. فارسی، قرن ۱۰.
۵۲. منظومه جواهرالمقال. علی بن محمد بن عبدالرحمن. فارسی، قرن ۱۲.
۵۳. منظومه در تشریح یا تشریح خجندی. فارسی، تحریر قرن ۹.
۵۴. منظومه زیادة العلاج. احمد استادی مکی طبسی. فارسی، قرن ۱۰.
۵۵. منظومه صدیق. فارسی، قرن ۱۱.
۵۶. منظومه فی التشریح. میرزا عبدالغفار فریب اصفهانی.
۵۷. منظومه فی الطب. شیخ ابوعلی حکیم. فارسی، قرن ۶.
۵۸. منظومه فی الطب. بوعلی سینا. ترجمه شعری به فارسی، از عادل شیرازی؟، قرن ۱۳؟
۵۹. منظومه فی الطب. بوعلی سینا. ترجمه شعری به فارسی، از حکیم‌الدین صوفی. تحریر قرن ۱۲.
۶۰. منظومه فی الطب. سیدمحمد تقی بن میرمؤمن. عربی، قرن ۱۳.
۶۱. منظومه فی الطب. سیدمهدی بن خلیل شهرستانی. قرن ۱۲.
۶۲. منظومه فی الطب. یوسف بن محمد هروی. قرن ۱۰.

- (۲): الحمد لله الطیب الشافی
 (۳): ابدأ بسم الله فی نظم ختن
 ماهر بالطبع و بالفواص
 فی شولة المقرب نجم توأم
 (۴): یا طالباً فضائل الرمان
 تجديها الرحمان فیها فضله

خاصه کز هر دو ایسی نفع بردای دگر
 بشنو از یوسفی به سمع رضا
 نام این شد "فواید الاخیار"
 تا به علت‌های گوناگون نگردی مبتلا
 زان پشیمان گشته‌ام استغفرالله العظیم
 زحمد و تحیت رساندی به کام
 که گوید چنین یوسفی حقیر
 علی مطعم من قبل فعل الهواضم
 گرنیات سوده می‌نوشی بود عین زیان
 در بیان طب کتابی، در منظوم لطیف
 خاک آنجاگر بیماری شب و سوده
 پس ثنای محمد مختار
 برگشود از لسان حکمت راز
 که ملحوظ غیبری و ترسان زشر
 یک به یک سازم بیان احوال از من گوش کن
 کریم خطابخش آموزگار
 که هر مشکلی راست نامش کلید
 کریم خطابخش آموزگار
 کرد موجود از عدم، معدوم را
 گشته قوت را مساعد شاد می‌دارد جگر
 دیباچه ایجاب بدیع اشیا
 و حسن القول فی قصر الکلام
 مالک روز جزا داننده غیب و نهان
 افاض فیض الهدی فی العلم منجما
 مظلم اللیل فالق الاصباح
 تشریب ماء فاتراً علی عجل

(۲۱): نام هر چیزی به هندی بشنو از من ای پسر
 (۲۳): غرض از طب دو چیز آمده است
 تا که اختیار از آن شوند مفید
 (۲۴): ای که داری نندرتی از در حکمت در
 (۲۹): هرچه از خون شریعت در کلام پخته نیست
 (۳۰): زبان را چو در اول این کلام
 بدان ای خردمند روشن ضمیر
 (۳۱): تروق اذا ما استطعت ادخال مطعم
 تا طعامی نگذرد از معده پریالای آن
 (۳۳): بعد حمدالله گوید شمس جرجانی ضعیف
 (۳۵): هر کجا بین سوخته باشد هنود
 (۳۷): شکر و حمد، مذهب غیب
 (۳۸): آن نخستین طیب کز آواز
 (۳۹): بدان ای خردمند نیکوسیر
 (۴۰): اول از ترکیب جسم آدمی گویم سخن
 (۴۱): به نام خداوند پروردگار
 (۴۴): به نام خداوند رب مجید
 (۵۰): به نام خداوند پروردگار
 (۵۱): هست در توحید رب العالمین...
 حمد واقف قادر قیوم را
 (۵۳): سرگب روح است خون، مایه لون بشر
 (۵۴): ای اسم تو مظهر جمیع اسما
 (۵۸): جمیع الطب فی التبتین جمع
 به پاددار (عادل) برای صحت تن...
 (۵۹): حمد بی حد هست مخصوص خدای مهربان
 (۶۰): الحمد لله رب العالمین بما
 (۶۶): الحمد لله خالق الارواح
 (۶۹): اول یسوم نزل الشمس الحمل

۴۱ اثر به فارسی و فقط ۹ اثر به عربی است، ۲۱ عنوان از نظر زبان نامشخص است و احتمالاً بیشتر آنها به زبان فارسی باشند.

۴. همان‌طور که دیده می‌شود بالاترین تعداد، مربوط به قرن ۱۰ و سپس ۱۳ و ۱۴ است. بنابراین احتمالاً ۵ عنوانی که زمان تألیف آن نامشخص است، مربوط به ۳ قرن مذکور هستند.

۵. جدول ۲ نشان می‌دهد که متون چاپ شده در هند فقط یک عنوان کمتر از منابع چاپ شده در ایران است. در ردیف ۲۱ فهرست، فرهنگی به دو زبان فارسی و هندی از یوسف بن محمد هروی معرفی شده است. از طرف دیگر از همین مؤلف در فهرست مذکور جمعاً ۱۲ عنوان ذکر شده، که از آن میان ۳ عنوان در هند به چاپ رسیده است. این قرائن نشان می‌دهد که احتمالاً یوسف بن محمد هروی ساکن هند بوده و دست کم ۱۲ عنوان از ۷۱ عنوان معرفی شده در فهرست، در هندوستان سروده شده است. این نکته به تنهایی می‌تواند نشان‌دهنده نفوذ زبان فارسی در هند باشد.

۶. پزشکان بسیار معروف و نامدار ایرانی نیز بعضی آثار طبسی خود را به شعر سروده‌اند، چنانکه از یوسف سینا ۳ عنوان (ردیف‌های ۳، ۲۸ و ۶۹)، و از رازی ۱ عنوان (ردیف ۲۶)، در فهرست مذکور به چشم می‌خورد که البته به زبان عربی است.

۷. موضوعات کلی این متون به ترتیب زیر هستند:

- داروها: ۸ عنوان

- بهداشت: ۴ عنوان

- طب معصومین (ع) و روای: ۲ عنوان

- تشریح: ۲ عنوان

- آمیزشی: ۱ عنوان

- اصطلاحات پزشکی: ۱ عنوان

با بررسی متون پزشکی شعری و اطلاعات به دست آمده درباره آنها، نکات مختلفی استخراج شده که به طور خلاصه در دو جدول زیر ارائه می‌گردد:

جدول ۱. زبان و قرن تألیف متون پزشکی شعری

قرن	به فارسی	به عربی	زبان نامشخص	جمع
۴	۰	۱	۰	۱
۵	۰	۳	۱	۴
۶	۲	۰	۰	۲
۷	۰	۰	۱	۱
۸	۲	۰	۲	۴
۹	۲	۱	۲	۵
۱۰	۱۴	۰	۲	۱۶
۱۱	۴	۰	۲	۶
۱۲	۴	۰	۱	۵
۱۳	۵	۳	۳	۱۱
۱۴	۶	۱	۴	۱۱
نامشخص	۲	۰	۳	۵
جمع کل	۴۱	۹	۲۱	۷۱

جدول ۲. متون طبسی شعری چاپ شده در کشورهای مختلف

کشور	ایران	هند	ترکیه	نامشخص	جمع
تعداد	۴	۳	۱	۱	۹

تحلیل کلی و توضیحات

۱. چون متونی که تاریخ دقیق تألیف آنها مشخص نیست بیشتر در قرن‌های ۱۱، ۱۲ و ۱۳ تحریر شده‌اند، می‌توان نتیجه گرفت که عمدتاً در همین سه قرن تألیف یافته‌اند.

۲. منابع طب سنتی به زبان شعر در قرن چهارم و پنجم عموماً به عربی است، اما از قرن ششم زبان فارسی جایگزین آن می‌گردد، و این روند (البته با چند استثناء) در قرن‌های بعد نیز ادامه می‌یابد.

۳. از مجموع ۷۱ عنوان معرفی شده در جدول ۱،

- اوصاف پزشکان: ۱ عنوان

- توصیف ربای عمومی: ۱ عنوان

- پزشکی به‌طور کلی: ۵۱ عنوان

(۲۳): غرض از طب دو چیز آمده است

(۳۰): بسدان ای خردمند روشن ضمیر

(۳۲): بعد حمدالله گوید شمس جرجانی ضعیف

(۳۴): گنه‌کار و مأخوذ بنده شهاب

دل گفت که‌ای نور عبدالکریم

۹. یکی از ویژگی‌های دانشمندان مسلمان درگذشته

تواضع و فروتنی آنهاست. برای نمونه می‌بینیم که آنها

در این آثار از خود به‌صورت: فقیر، حقیر، ضعیف،

گنه‌کار و عاصی یاد کرده‌اند:

(۹) در آخر این اثر آمده است: "رساله به‌دست فقیر،

مسح مهندی، به‌پایان رسیده"

(۱۴): سَمِيئَهَا شَافِيَةَ الْأَمْرَاضِ

(۲۳): تا که اخسار از آن شوند مغید

(۳۲): بعد حمدالله گوید شمس جرجانی ضعیف

(۳۴): اسامش نهادم صدوشت باب

(۵۱): چون شدم قارغ من از انعام او

(۷۱): فساوند شدش نام گوهر زدمت

۱۱. اشاره به تاریخ تألیف:

(۸): به‌روز هجده ماه مبارک رمضان

(۳۴): زهجرت زیادت نود سال بود

(۵۱): چهار و نهصد بود از هجرت رقم

۱۲. بعضی از متون فارسی با شعر عربی آغاز شده

که نشان‌دهنده تسلط عموم این پزشکان به زبان

عربی‌ست که هم زبان دینی بوده است و هم زبان علمی

روز:

(۳۱): تَوَقَّ إِذَا مَا اسْتَطَعْتَ إِذْخَالَ مَطْعَمَ

تا طعامی نگذرد از معده بر بالای آن

(جمع کلی: ۷۱ عنوان)

۸. در برخی آثار، مؤلف به نام خود با شعر اشاره

می‌کند، مثل:

بشنو از یوسفی به‌سمع رضا

که گوید چنین یوسفی حقیر

در بیان طب کتابی در منظوم لطیف

که اندر ازل هست عاصی خطاب

که هیچ است دنیا و فرزند و سیم

(۳۰) ... که گوید چنین یوسفی حقیر

(۳۲) بعد حمدالله گوید شمس جرجانی ضعیف...

(۳۴) گنه‌کار و مأخوذ بنده شهاب

که اندر ازل هست عاصی خطاب

۱۰. در متن دسته‌ای دیگر از این متون به نام و عنوان

آن نیز اشاره شده است:

واقفیه الابحاث بالاعراض

نام این شد فساوند الاخسار

در بیان طب کتابی در منظوم لطیف

شفاء‌المریض کردم این را خطاب

تجریه‌نامه نهادم نام او

زردی‌ای حکمت در بسی بها

به‌سال نهصد و هفده زهجرت نبوی

دهم روز از ماه شوال بود

که آمد ایمن نسخه زغبیم در قلم

علی مطعم من قبل فعل الهواضم

گسرنبات سوده میتوشی بود همین زبان

و عُنَسَ الْقَوْلُ نَسِي قَصْرِ الْكَلَامِ

منابع

۱. آقابزرگ تهرانی، محمدحسن الذریعة الی تصانیف الشیعه. بیروت: دارالاضواء، ۱۴۰۳ ق= ۱۳۶۱.
۲. همو. الذریعة الی تصانیف الشیعه. به کوشش احمد حسینی. مشهد: آستان قدس رضوی، ۱۴۰۵ ق= ۱۳۶۳.
۳. الکرد، سیریل. طب در دوره صفویه. ترجمه محسن جاویدان. تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۵۷.
۴. خلیلی، محمد. معجم ادبیه الاطباء. نجف: مطبعة النوری، ۱۳۶۵.
۵. مشار، خانایا. فهرست کتاب های چاپی فارسی. تهران: [بی نا]، ۱۳۵۰.
۶. منتجب نجابی، حسن. بررسی متون طب شیعه در تاریخ پزشکی. کرمانشاه: دانشگاه رازی، ۱۳۷۶. [چاپ نشده]
۷. همو. کتابشناسی طب سنتی دانشمندان شیعه. کرمانشاه: دانشگاه رازی، ۱۳۷۱. [چاپ نشده]
۸. مسیری، حکیم. دانشنامه در علم پزشکی. تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۷۳.

تاریخ دریافت: ۸۱/۱۱/۱۳

(۵۸): جمع الطیب فی البیتین جمع

به یاددار (عادل) برای صحت تن...

۱۳. جالب آنکه یکی از متون یاد شده فرهنگ اصطلاحات پزشکی هندی به فارسی است که ظاهراً برای سهولت در به خاطر سپردن به زبان شعر گفته شده است (۲۱)، و در دیگری اوصاف پزشکان آمده است (۳۳)، و بالاخره در رساله ای توصیف یک ویای عمومی در ایران به چشم می خورد (۷۰).
۱۴. سرتاجام این نکته قابل توجه است، که طبق رسم زمان، بخشی از این تألیفات به نام یا برای سلاطین

تعداد زیادی از پزشکان شیعه
همچون بوعلی، شمس شیز
بوده اند و متون طب بسیاری از
آنان به زبان فارسی یا عربی به
یادگار مانده است.

و حکمرانان ایرانی، هندی، عثمانی و غیر آنها سروده شده است از جمله:

(۲۲) به نام جلال الدین محمد اکبر پادشاه بانی اکبر آباد هند،

(۲۳): جهت ظهیرالدین بابر غازی مغولی هندی،

(۲۹): در پاسخ به سلطان سنجر از حکیم بوعلی

درباره ضعف قوای جنسی،

(۵۲): به نام سلطان خان عثمانی.